

Оригинални научни рад
Примљен: 31. јануара 2024.
Прихваћен: 26. марта 2024.
УДК 821.163.41.09-1 Лалић И. В.
10.46630/phm.16.2024.03

Тамара Г. Бабић¹

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима

<https://orcid.org/0009-0008-4253-172X>

ХРОНОТОП, ПРОСТОР КУЛТУРЕ И(ЛИ) СВЕТИ ПРОСТОР: РАЗУМЕВАЊЕ ВИЗАНТИЈЕ У ВИЗАНТИЈСКОМ ЦИКЛУСУ ИВАНА В. ЛАЛИЋА

У раду се испитује како се идеја Византије обликује у песмама Ивана В. Лалића из збирке *О делима љубави или Византија*. Лалићева Византија се ситуира у три различита просторно-временска теоријска концепта, чиме се проблем напореда испитује из три угла. Полази се од најопштијег, Бахтиновог термина, хронотопа, при чему се испитује у којој мери га песнички концепт Византије у поменутој збирци изневерава. Пажња се затим посвећује оним слојевима културе и традиције који творе идеју о Византији као простору културе. У завршном одељку дискутује се о могућностима разумевања Византије као светог простора у песништву Ивана В. Лалића. Циљ рада јесте да допринесе ближем разумевању Лалићевог византизма и понуди нове оквире за његово будуће тумачење.

Кључне речи: Византија, Иван В. Лалић, хронотоп, простор културе, свети простор, српска књижевност, поезија, хијеротопија, херменеутика, Медитеран

Увод

Различити истраживачки одговори на бројна питања у вези са позицијом Византије у песништву Ивана В. Лалића готово да сами чине једну дугу традицију мишљења кадру да у савременом тренутку понуди сасвим довољно могућих исходишта која би водила разумевању песникове поетике и њеног односа према српској и европској књижевности, култури и духовности. Стога би било релативно чудно кад наслов овог рада код свог претпостављеног читаоца не би изазвао реакцију исказану речју (или узвиком) „опет(!)”. Будући да је то реакција с којом рачунамо, јасно је да основни став којим почињемо ово истраживање јесте да постоји нешто (или много тога) што није речено о овој, чини се, прозирној проблематици, и да је зато потребно *ојейи* прочитати и протумачити Лалићеве песме које се налазе у византијској орбити.

Претходну синтагму смо искористили да укажемо на одређене проблеме у вези с одабиром корпуса песама које ћемо тумачити, а које је неопходно поменути. Стожерна збирка о којој говоримо јесте *О делима љубави или Византија*, у којој се налази највећи број песама на чије ћемо се стихове позивати. Међутим, одлучили смо се да тумачењу прикључимо још неколико песама, будући да издање којим

¹ tamara.babic.fil@gmail.com

смо се користили такво да у себи окупља и песме писане пре и после објављивања поменуте збирке², а које су за њу чврсто поетички везане („Византија”, „Византија VIII” или „Хиландар”, „Византија IX” и „Византија X”). С пуном свешћу о томе да се Лалићев песнички византинизам не исцрпљује у поменутих песмама, а с обзиром на препоручени обим рада, у овој прилици изостављамо говор о *Четири канона*. То би значило да ћемо у овом раду представити нешто што би се могло именовати као *млађа* или *ранија* фаза Лалићеве поетске концепције Византије.

У претходном пасусу прецизирали смо онај део наслова који се односи на аспект одабира дела о којима ћемо говорити. Остатак наслова указује на теоријско-методолошка полазишта нашег излагања. Пошто је Византија напослетку *иростор* у који се, од њеног оснивања па све до Лалића, уписују одређена значења, намера нам је да овим истраживањем понудимо три правца која сматрамо тежишним за *разумевање* простора као категорије, са свим њеним законитостима и задатостима, које се чине оквиром и изазовом сваког покушаја његове концептуализације. У том контексту, глагол *разумевајти* користимо као синониман херменеутици, као незавршивом процесу који пре указује на могућности мишљења, него што нуди готова решења. Три тежишта разумевања простора у књижевности, чији ће редослед овде пратити и динамику излагања, јесу хронотоп, простор културе и свети простор, при чему се може рећи да хронотоп као општа одредница наткриљује потоња два појма. Будући да ће свака концепција имати засебно место у раду, ту ћемо указати на шта тачно мислимо када говоримо о њима.

Византија као хронотоп: узајамно-поништавајуће и општеобнављајуће прожимање времена и простора

Хронотоп је као појам постао препознатљив у науци о књижевности преваходно у Бахтиновом покушају да, држећи га се као основног чиниоца дела, оцрта жанровску генезу романа у историјско-поетичкој перспективи (БАХТИН 1989: 194). Иако се ми бавимо поезијом, сматрамо да су њене унутрашње одлике такве да је могуће говорити о њеном, мање-више јединственом, хронотопу, који у основи одговара Бахтиновом поимању простора и времена.³ Шта нам говори у прилог таквом мишљењу? Како је у формулисању књижевног хронотопа Бахтин претпоставио да је време то које у делу, у односу на простор, заправо има кључну улогу (БАХТИН 1989: 194) – јер се, рекли бисмо, књижевно дело ситуира у одређеном простору, али је управо протицање времена основ динамике онога што се у њему дешава.⁴ То нас упућује на то да покушамо да одредимо шта се *дешава* у једном

2 Реч је о издању које је приредио Леон Којен (LALIĆ 2004), према ком ће бити навођени сви стихови у тексту.

3 „U književno-umetničkom hronotopu slivena su prostorna i vremenska obeležja u osmišljenu i konkretnu celinu. Vreme se ovde zgušnjava, steže, postaje umetnički vidljivo; prostor se napinje, uvlači se u kretanje vremena, sižea, istorije. Obeležja vremena razotkrivaju se u prostoru, a prostor se osmišljava i meri vremenom. Umetnički hronotop odlikuje se tim presecanjem nizova i slivanjem obeležja” (БАХТИН 1989: 194).

4 Сам Бахтин напомиње да је његово поимање простора и времена као сазнајних категорија преваходно материјално, за разлику од Кантовог, који тој сазнајности приписује трансценденталну природу. Ми смо се одлучили да се у овом одељку држимо Бахтиновог става, а да у одељку у ком ћемо разматрати представу о Византији као светом простору размотримо Кантово разумевање времена

песничком циклусу, што је свакако сложенији поступак у поређењу с било којим прозним или драмским делом, али јесте неопходно када говоримо о његовој временској димензији.

Како је за постојање било каквог дешавања (радње или стања) нужно присуство вршиоца или носиоца, усредсредимо се на стихове у којима је јасно исказана лирска субјективност. У првој песми збирке *О делима љубави или Византији-ја* („Плач летописца”) уочавамо неколико значајних одлика онога за кога, према смислу одабира иницијалне позиције, можемо сматрати да је, ако не једини, онда свакако за нашу тему најбитнији лирски субјект. Наслов призива два средњовековна жанра – плач и летопис – и што је још битније, две, њима својствене, ауторске позиције. И једна и друга подразумевају истовремену блискост и удаљеност од различитих одсецака *времена* у ком се налазе: док је аутор плача (прећутно) увек барем мало изван најчешће једне конкретне ситуације коју посматра изразито *субјективно*, аутор летописа за циљ има да колико је могуће *објективно* прикаже читав распон времена у одређеном периоду. Спој ове две перспективе на самом почетку циклуса певања о Византији значи да ће се приказ времена дијалектички кретати између конкретног (јединственог и непоновљивог) догађаја и апстрактног (свепротежног и неизмерљивог) времена које га окружује, и између афективно доживљене и хроничарски одмерене перспективе у њиховом представљању и сагледавању. Тај догађај, наравно, јесте пад Византије – што је заправо њена симболичка смрт у просторном, али не и у временском смислу, јер она паралелно с тим наставља да постоји у времену.⁵ Оно што је такође важно за позицију субјекта о којем смо говорили јесте његово поимање језика као кључног инструмента за бележење времена – хајдегеровски речено, временито искуство егзистенције уцеловљује се, памти и добија смисао у језику (HAJDEGER 1985: 139-140). Могућност да се наслов (а с њим и песма) протумачи и као плач онога који треба да напише летопис усложњава претходно тумачење у правцу напетог и нестабилног односа између субјективног и објективног представљања времена. Ако би се то проширило на питање језичког израза временитости, онда је нестабилност присутна у виду непотпуног поверења у језик као последњу могућност трајања, што је уочљиво као запитаност у последње две строфе. На том трагу се позиција лирског субјекта из ове песме може посматрати као парадигматична и за већину осталих Лалићевих (не само из ове збирке) у којима се покушава обухватити и разумети целина Византије.

Да је Лалићев византинизам један, вероватно најзначајнији, елемент његовог *медитеранизма*, подразумева се за већину његових тумача.⁶ Када је реч о материјалним знаковима простора, као што су море (уопште вода), камен (рушевине, земљана материја, кости), биљке (цвеће, воће, агаве, кипариси, мирта, жалфија, босиљак), животиње (пчеле, змије), за њих је карактеристичан велики симболички простора.

5 О могућностима разумевања пада Византије у контексту имагинације и саморазумевања српске књижевности и културе погледати идејно подстицајне текстове Александра Јеркова (JERKOV 2013a: 32-33) и (JERKOV 2013b: 152-155).

6 О томе, између свега осталог, пишу: Саша Радојчић (RADOJČIĆ 1991), Јован Христић (HRISTIĆ 1994), Александар Јовановић (JOVANOVIĆ 2016: 362-364), Бојан Јовић (JOVIĆ 2007: 250-255), Јован Делић (DELIĆ 2019), Светлана Шеатовић (ŠEATOVIĆ 2020: 372-381) и Милан Громовић (GROMOVIĆ 2023: 39-41).

ки потенцијал, који их, помало парадоксално, али логично, дематеријализује. Постајући симболи, метафоре и метонимије, сви ови чиниоци прелазе из просторне димензије у временску, односно из физичке у метафизичку, пропадљиве у непропадљиву, што важи и за целокупни простор који чине. Ту видимо да разумевање Византије, значајно утиче на његов медитеранизам, јер су његови *одабрани* елементи *обликовани* тако да више готово и немају додира с оним што бисмо назвали чулном медитеранском свакодневицом – просторни витализам је пренет у време.⁷

На трагу онога што смо претходно говорили о времену, вечито лето јесте нешто препознатљиво медитеранско – као симбол пуне зрелости и врхунца у животном циклусу једне културе, након чега нужно следи пад. Чињеница да и поред тога што се пад *већ дојоуо*, лето *и даље њраје*, указује нам на постојање специфичног временског тоталитета. О чему је реч? Најсажетије о томе говори А. Петров, када указује на песникове (ми бисмо овде рекли субјекатске) „могућности да из времена прошлог наслућује време будуће, да из времена садашњег осматра време прошло и време будуће, да се премешта у будућност и осврће уназад, или да сва три угла времена савије у њихово средиште, у ону зеницу јединственог времена” (PETROV 2008: 300). На основу тога се може закључити да је Византија подједнако *ѡрајна* прошлост, садашњост и будућност, што значи да је природа њеног времена (као метонимије ње саме) истовремено статичка и динамичка – оно је свеобухватно, те нема спољашњих фактора који би на њега могли да утичу, али је оно што га истовремено чини динамичким његова унутрашња (не)кохерентност, односно стално осцилирање између три дела једне исте осе. Бављење временом као метафизичком категоријом свакако изискује помен смрти, која је, како је то већ примећено, код Лалића темпорална категорија (GROMOVIĆ 2020: 232). Ако је простор у песми заиста метафизички – немерљив и свеобухватан у космичким размерама (2020: 232) – онда смрт у њему не значи крај живота, зато што је време у себе упило и једно и друго, те је природа временског осцилирања налик вегетативној, суштински обнављајућој. То је идеја која има своју залеђину у концепцији свештене (дидлијске) историје, али и древних митова, чему ћемо се вратити онда када будемо разматрали представу Византије као светог простора.

Претходни редови нам указују на то да је Бахтинова концепција хронотопа у овом контексту изневерена, што је најочигледније онда када се покуша прецизно одредити из ког времена и простора нам говори лирски глас. Као што смо видели, одреднице постоје, у стиховима и насловима, али су у толикој мери дематеријализовани, да је веома тешко ситуирати субјекта и линијски пратити његово кретање, што као општи утисак производи осећање преобила и тоталитета ухватљивих и неухватљивих аспеката стварности.

Византија као простор културе: дијалог традицијских слојева и спојева

Када смо говорили о просторној и временској неухватљивости Византије, заправо смо указали на њену полиморфност и полицентричност, што води ми-

⁷ О разлици између Лалићевог и Христићевог медитеранизма, управо у односу према чулном и натчулном, пише Драган Хамовић (2016: 291–292).

шљењу о Византији као простору културе.⁸ Свесни тога да се сложеност овог питања не може искључиво свести на неколико паралела, ипак ћемо се у овој прилици ослонити на нешто што би се могло разумети као нацрт неколико водећих идејних система и њихових међусобних односа (DELIĆ 2019: 622).⁹ Као константу у Лалићевој представи о култури уопште издвојили бисмо *іраничності* – у буквалном смислу (јер се може рећи да се у простору и времену његове поезије испитују, прелазе и утврђују границе култура), али и у егзистенцијалном (јер се повлашћени простори културе у његовој поезији суочавају са сопственом граничношћу (између бити и не-бити), што им отвара канал за комуникацију с оностраним (JASPERS 1973: 162).¹⁰ Ако суштину Медитерана разумемо као испреплитани плуралитет међусобно укрштених и сукобљених граница, територија и идентитета (RESTA 2017: 36-37), онда је потпуно природно да га у овом контексту посматрамо као највећи концентрични круг, унутар ког се догађају односи између различитих слојева културе. Када ситуирамо Византију унутар Медитерана, три њене одлике сматрамо основним чиниоцима за успостављање релација с *груіошћу*: исток (наспрам запада), ромејство (наспрам националне културе) и православље (наспрам мита).

Први антагонизам види се у односу просторних, физичких, одредница (у које су временом уписана многа друга значења): истока и запада, између којих се успоставља својеврсни поетски обликовани „диван” (DELIĆ 2019: 630), као место разговора. Ставу о томе да је реч о две, за разумевање Европе и њеног Медитерана, наткрилне категорије, доприноси чињеница да је управо прва од песама из циклуса посвећеног Византији („Византија”) обликована као дијалог поводом оног историјског тренутка у ком ће запад од Византије почети да преузима (отима?) прерогативе цивилизације, паралелно бришући трагове њеног постојања.¹¹ Коначни исход сукоба два супротстављена пола – више и ниже цивилизације, љубави и мржње, светлости и таме – може се тумачити двојачко: запад (а потом Турци, захваљујући (не)делању запада) руши Византију у материјалном смислу¹², али се њено постојање наставља у времену.¹³ Све остале песме истог наслова се мање-више крећу у временским равнима око тог догађаја, испитујући домете и границе сећања као основног вида егзистенције у времену. Како је у првој песми довољно јасно видљиво вредносно опредељење лирског субјекта између истока (Византије) и запада, то

8 О разликовању између културног простора и простора културе, у српском контексту, пише Душан Иванић (2020: 31-36), при чему истиче хомогеност као кључну разликовну одлику: док је културни простор хомогена целина, простор културе је много шири. Када говоримо о Византији, могли бисмо рећи да је она била културни простор за време свог постојања (у синхроној равни), а да је након свог коначног пада њено постојање настављено у виду простора културе, која је наставила да постоји у другачијим границама и да се креће другим путевима (PIJANOVIĆ 2020: 51-54). Како теоријско разматрање Византије између културног простора и простора културе не би заузело превише простора у излагању, одлучили смо се за друго одређење, стога што нам оно омогућава знатно шири временски и просторни обухват.

9 Јован Делић управо говори о вишесмерној дијалогичности Лалићеве поезије у контексту европске књижевне и културне традиције.

10 Такође, сама Византија разуме се као граница: „Лепота се не опрашта, ни мудрост усамљена,/ Ти разбијена граници, са два велика света/ У тромом крвотоку”.

11 „Заборавили су те, лепото света,/Јер су тако хтели.”

12 „Силована, ти си прогутала њих и коње.”

13 „Крв је отекла у море. Разбежале се рибе./ О дивно мртво чудо у зеницама времена.”

лако може бити схваћено као негирање вредности оног другог пола (DELIĆ 2019: 630). Оно што се, поред љубави као универзалног принципа на ком се темеље све вредности идејног света византијског циклуса (2019: 630), испоставља као кључни аргумент против овако поједностављеног могућег схватања Лалићевог византинизма, јесте његово право на *одабир њрадиције*.¹⁴ То што Лалић бира Византију као своју основну меру културе којој припада (LALIĆ 1997: 269), у вредносном смислу може бити схваћено као било које претпостављање једне раније културе оној која долази након ње (грчка хеленистичкој, онда њих две заједно римској, онда њих три заједно византијској, онда њих четири латинској или словенској итд).

Друга паралела на којој се испољава напетост посебне врсте односи се на однос између Византије и завичаја, могло би се рећи и између Византијског комонвелта и једног његовог дела. Како ћемо се у последњем одељку рада поново вратити у на ту тему у контексту метафизичког доживљаја простора, овде ћемо назначити само оно што је релевантно у овом контексту. Како је већ уочено, Византија се кроз Лалићево певање може разумети као доказ да српска култура настаје из аутентичног извора чији ће се елементи потом уградити у значење Европе које се, можда као релативно конзервативно, одржало и до данас (грчка култура, римско право и хришћанска вера) (HRISTIĆ 1994: 93). Додали бисмо да је, поред препознавања сопственог идентитета, Византија подручје чија граничност доводи до тога да се и српска култура суочи са сопственом граничношћу – то је видљиво и у историјском погледу на последице, нарочито другог пада Цариграда, а посебно у културнополитичкој пракси обликовања мишљења о себи, које се кретало у распону од дивљења, преко подражавања, до потенцијалног надмашивања византијског узора. Тада говоримо о границама сопствених (колективних) могућности у делатном и у теоријском смислу, које се успостављају и прелазе у процесу самеравања с идеалом. Оно што разликује завичај, у истоименој песми, у односу на представљене космичке размере византијског времена јесте управо његова коначност – која је у свеукупном збиру онога што за лирског субјекта значи једнака његовој егзистенцији, као једина извесност. Примећујемо да је релација у односу слична као у претходном случају, јер се и овде сусрећемо с превирањем између општег и појединачног.

Последња паралела коју смо најавили надовезује се на претходну, и истовремено најављује последњи одељак рада, а то је питање односа према метафизици. Када говоримо о његовој културној условљености, улазимо у подручје религије, конкретно, односа између хришћанства (православног) и паганске религије која му је претходила и(ли) неко време постојала паралелно с њим. У контексту претходне анализе, паганско се у неким стиховима¹⁵ везује с племенском, протонационалном

14 „Отвореност традиције за потребе наследника, њена расположивост, то је у суштини мисао која лежи у позадини Лалићеве Византије и која оправдава разумевање тог песничког симбола. Византија дакле није само једна од нужних етапа развоја нашег садашњег духа, она је више од тога, симбол самог имања историје, симбол порекла за које смо одабрали одговорност, постајући на тај начин сами творци тог порекла. Јер ми не бирамо из заокруженог фонда готових традицијских садржаја. Да бисмо их усвојили и обновили, ми се морамо према њима активно поставити: тако, изгледа, треба да разумемо Лалићева ‘дела љубави’ ” (RADOJČIĆ 1991: 1131).

15 „[...]пишем дакле/ О народима што из мокре глине/ Устају, и без памћења се буде/ Пред вратима мог града;” (*De administrando imperio*), „[...]море/ На прагу града, и снег на граници исписан траговима: мешају се вучји/ Са туђинским./” (*Византија II*), „Трачки брегови, илирске горе,/ Волим ваша

заједницом, која тек улази у један универзални систем вере и мишљења, који ће, парадоксално, постати гарант његове потоње националне индивидуалности. Поново је Византија (сада у сопственом православљу) она која у себе упија, и према својим мерилима преображава, оно што се налази наспрам ње, те се може рећи да се овај сукоб такође разрешава дијалектички, са, у коначници, поново јасним вредносним опредељењем.

Византија као свети простор: метафизичка залеђина модерног искуства

Када смо дискутовали о питању хронотопа, напоменули смо да ћемо ту време и простор посматрати као материјалне (чулне, емпиријске) категорије, према Бахтину, што је у супротности с Кантовим схватањем времена и простора као априорних (метафизичких) категорија, чије порекло, дакле, није искуствено. Чини нам се да је његово становиште о времену¹⁶ и о простору¹⁷ згодно за најаву говора о могућностима светости (универзалности и априорности) Византије у Лалићевом песништву. То сматрамо стога што је сваки свети простор, а с њим и припадајуће му време, измештен из физичког у метафизички контекст. Када исто учинимо с хронотопом, добијамо *хоройой*, као термин формулисан у медијевистици, за потребе разликовања поступака и намера с којима се уметнички (хијеротопски)¹⁸ осмишљавају просторно-временски односи у средњовековној књижевности – негде на граници између материјалног и нематеријалног (ŠPADIJER 2012: 300).

Шта би нам дало елементе да разумемо Византију као хоротоп? Већ смо показали да она изневерава концепцију хронотопа управо тиме што је њена временитост и просторност универзална, односно дематеријализована, што је, видели смо, нужан предуслов за говор о хоротопу. Ипак, како се под хоротопима обично разумевају простори који су најтешње везани за свето – места светачких подвига, манастири, цркве – потребно је пронаћи још елемената у представљању Византије који би сугерисали да је њена природа сакрална. У самом њеном страдању постоји нешто што се креће између граница светости и профаности – она је персонификована мученица и удовица, али истовремено и сурова учитељица, која страда

имена која избруси време/ Као потоци грубе облутке” (*Catena Mundi*)

16 „Vreme je nužna predstava koja čini osnov svih opažaja. U pogledu pojava uopšte sâmo vreme ne može se uništiti, premda se pojave mogu izdvojiti od vremena. Vreme je, dakle, dato a priori. Jedino u njemu moguća je sva stvarnost pojava. Ove pojave mogu sve skupa da otpadnu, ali samo vreme (kao opšti uslov njihove mogućnosti) ne može se uništiti” (KANT 1970: 70).

17 „Prostor nikako nije neki empirički pojam koji je apstrahovan iz spoljašnjih iskustava. Jer, da bi se izvesni osećaji odnosili na nešto izvan mene (to jest na nešto na drugome mestu prostora, izvan onoga na kome se ja nalazim), isto tako, da bih ih ja mogao predstaviti kao jedne izvan drugih i jedne pored drugih, to jest ne samo kao različne već i na različnim mestima, toga radi predstava prostora mora već da leži u osnovi. Prema tome, predstava prostora ne može se dobiti iskustvom iz odnosa spoljašnje pojave, već je pre svega sâmo ovo spoljašnje iskustvo moguće jedino pomoću te predstave” (1970: 64).

18 Хијеротопија је појам под којим се води сви уметнички поступци стварања светих простора, али и хуманистичка дисциплина која се тиме бави (ŠPADIJER 2012: 300). У нашем контексту би било занимљиво осматрати како се овај појам односи према Фукоовом појму хетеротопије, односно, да ли Византија истовремено може бити и једно и друго, с обзиром на модерност песничког искуства које о њој проговара, или би било потребно одредити се за једну опцију, и која би аргументација ту превагнула.

због своје изузетности, која је истовремено чулна и натчулна. Управо је оно, као тај кључни догађај, било неопходно за њено потоње метафизичко трајање у времену које је заменило простор. С тим у вези, јесте и, у стиховима више пута евоцирана идеја о држави пчела, која нас води ка аркадији или утопији, и, напослетку, рају као држави божијој: идеално место попут тог постоји једино изван конкретног времена и простора, илити у њиховом тоталном облику. Ту је нужно поменути и симбол Града – који остаје неименована (али подразумевана) метонимија Византије, потпуно паралелна „граду над градовима”, Јерусалиму, чији је земаљски облик у средњовековној топографији увек полазна тачка за евоцирање идеје небеског светог града, али и за легитимисање светости осталих простора.¹⁹

Ипак, једини заиста именовани простор, доведен у везу с Византијом, а најближи уобичајеном схватању светог јесте Хиландар²⁰, који се може тумачити као крајња (најиндивидуализованија) одредница у херменеутички довршеном низу првобитне Лалићеве збирке: *О делима љубави или Византија или Хиландар* (GROMOVIĆ 2020: 233). Постојање те песме, посебно гледано уз песму *Рашка*, отвара могућност за разматрање односа између националног и светог²¹ у овој Лалићевој збирци, где се Византија збиља поставља као као симболички мост. Позиција Хиландара се тако може разумети као оно крајње видљиво („граница радости”) у којем је присутно оно невидљиво као симбол, траг и суштина („пурпурни плач”) и у ком се потврђују чуда, као врхунски израз сакралности, и који стога сам јесте чудо, јер се истовремено налази у доменима светог и профаног. Идеја о томе да је византијска духовност остварила свој континуитет управо у српској духовности нарочито је видљива у песми *Рашка*, у чијој се целини проблематизује однос између центра хришћанске васељене и њеног новог члана (српске државе). То је нужно отворило нестабилно подручје расправе о националном, у ком се отворила могућност тумачења овог елемента Лалићевог византизма (а преко њега можда и идеје о Византији уопште) као идеолошког и тенденциозног приступа историји (KORUNOVIĆ 2017: 170). При томе се издвајају две равни проблема: једна се тиче тумачења текста, а друга тумачења поетике. Ако се држимо става о аутономији текста, али и његовог тумачења, о првој можемо полемисати веома условно и кратко – на нивоу различитих погледа на значење истих стихова. Најпроблематичнији јесу стихови: ”Биће да је ипак тачан знак, истурен/ У средишту овог мрака, где се оружје љубави/ кује у мраку, као потомство;”, који се на фукоовском трагу тумаче као метафизичка легитимизација политичке моћи (KORUNOVIĆ 2017: 169). Ми видимо могућности за другачије тумачење. На трагу Христу приписаних речи, да је дошао да донесе „мач, а не мир”, ови стихови се могу разумети као израз уобичајеног хришћанског разумевања функције државе и земаљске власти, чија је дужност борба

19 У српској средњовековној књижевности се то види у Доментијановом житију Светог Саве, где се из Јерусалима паралелно освештавају Хиландар и српско отачаство.

20 „Јер у видљивом је граница радости/ Са друге стране; размер заданог,/ Једина могућност да се прерачуна/ Недохват, и да се слике развенчане/ Сретну: зато се чуда потврђују у неумитном простору видљивог, где стоји/ Пурпурни плач на словима, и ветар растура/ Игле ластавица по наборима ваздуха/ Над Савиним пиргом/ И маховина једе муњу, зараслу/ У северни зид Хиландара, где у соби,/ Увече, стакло моје петролејке има облик срца/ И уз тај пламен пишем -/”.

21 Мирча Елијаде сматра да је сакрализовање територије одређене заједнице основ за стварање и учвршћивање њеног колективног идентитета (ELIJADE 2003: 85).

против зла. Ако пак уђемо у значење самог текста, чини нам се потпуно одрживим да оружје о коме говори заправо уопште није то што на први поглед изгледа да јесте – већ може бити метафора или симбол нечег другог – нарочито стога што се доводи у везу са потомством. Да ли су то материјални трагови друге врсте? Ако се неко оружје кује у непосредној близини цркве (из претходне строфе), да ли би онда то могле бити књиге или неко друго „оружје културе”? Мрак који је препознат као негативан метафизички пол (KORUNOVIĆ 2017: 169) самостално може значити то, али нам се такво његово значење не чини одрживим на нивоу песме, стога што он у овом контексту може означавати било какво тајно место, другима недоступно, и не нужно вредновано, које је тајанствено као оно (метафизичко) место из ког долази потомство – за које се углавном не подразумева да је простор метафизичке таме. Друге замерке византијским песмама тичу се саме поетике која стоји иза њих, и ту се отвара неколико проблема. Поставља се питање могућности логичког приказивања оних метафизичких значења која су у центру Лалићевог певања.²² Очигледна је његова усредсређеност на Византијску културу као такву, и на све, а нарочито метафизичке, аспекте њеног постојања. Паралелно с њом тече усредсређеност на језик којим се такво искуство може исказати – готово се у свакој песми варирају могућности сећања и језичког трајања, на основу чега се може закуљчити да је Иван В. Лалић веома посвећен могућностима језичког уобличења неисказивог и да је ствар његовог *йоейичкој одадира* то што за императив свог језика поставља *исказивостй*. Континуитет, за којим се све време трага могуће је пронаћи управо онда када се напусте домени неисказивог и невидљивог, и зађе у домене исказивог и видљивог – што је гранична ситуација по себи. Потпуно је логично да ће песник културе, какав је Лалић, пронаћи онај континуитет за којим је трагао у ономе што му је познато – дакле српској²³, а не било којој другој култури византијског комонвелта, која би у себи можда могла, с различитим степенима фактичке убедљивости, пронаћи исти статус (мислимо на руску и бугарску). Дакле, анђеоло столује *овде* зато што је то најближе и најочигледније место на ком би га, потпуно субјективно, лирско ја могло наћи (јер га све време, крећући се у огромном распону времена, тражи) и то указује на идеју да се Византија обнавља у времену управо на тај начин – као баштина оних који настављају да постоје у материјалном смислу, што је гарант њеног постојања у духовном смислу. То је поступак иманентан српској средњовековној књижевности и владарској идеологији, те је за нас овај лирски субјект и с тог становишта (иако смо га већ ситуирали у једно опште време) потпуно уверљив као аутентични глас прошлости – јер говори управо оно што је тада било саморазу-

22. „Другим речима, Лалић бира лирски субјект декларативног и псеудологичког повезивања узрока и последице уместо лирске субјективности чије би исказивање метафорично исказивала епифанична и дискурзивно тешко сводива искуства. Евидентно је да је лирски субјект на страни метафизичког оправдања историјских процеса и динамике моћи, уместо асоцијативно богатијег евоцирања метафизичког плана и лирског захватања граничних егзистенцијалних ситуација.” (KORUNOVIĆ 2017: 170).

23 „Када кажем Ресава, када кажем Византија, покушавам да нешто опште одредим посебним појмовима који су ми блиски. Када кажем Дела љубави, и то доведем у везу са Византијом, ја тражим извештан склад, меру, систем, могућност тачног исказа – а не неки ’наглашено национални правац кретања.’” (LALIĆ 1997: 269).

мљиво на исти, предмодеран²⁴, начин, те је једна од одлика поетике ове збирке то да је она неомедијавелистичка. Таква поетичка концепција је одговор на питање да ли је уопште могуће у поетском смислу освештати неко место (и искуство) у модерној поезији.

Закључак

У претходном изагању смо назначили неколико могућих праваца тумачења просторно-временских аспеката Византије у Лалићевом песништву. Прво поглавље, у ком смо разматрали могућности тумачења Византије као хронотопа основ је за сва остала, будући да је хронотоп најпрепознатљивији термин у науци о књижевности. Закључак о томе да су основне одлике хронотопа у византијским песмама, како смо више пута рекли и показали, преобликоване на један посебан начин, отворио нам је пут да Византију осмотримо као простор културе и(ли) као свети простор. Стога смо се у другој глави понајвише бавили различитим антиномијама чије смо односе видели као идејно делатне за разумевање Византије, што је само израз иманентне дијалогске природе Лалићевог односа према њој. Она је, потом, оставила простор за разматрање једног конкретног дијалога, који се такође одвијао на једној равни (свето – профано) која је потом активирала још других (национално – наднационално, модерно – предмодерно), потврђујући став из претходне реченице. Чињеница је да је свако од претходних поглавља само по себи један нацрт мањег обима, утемељен на дискусији с досад утврђеним мишљењима, која се кретала од саглашавања, преко допуњавања, до полемисања. Тако би се могло рећи да је се карактер излагања саобразио карактеру свог предмета, што нам се у овом тренутку чини као најподеснији облик тумачења широке проблематике коју смо желели да обухватимо и сажето, критички, представимо. Стога се надамо да ћемо у будућности моћи да овај дијалог наставимо, у обиму који заслужује.

Извори

- LALIĆ 1997: LALIĆ, Ivan V. *O poeziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997. [orig] Лалић, Иван В. *О поезији*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.
- LALIĆ 2004: LALIĆ, Ivan V. *O delima ljubavi ili Vizantija*. Beograd: Čigoja štampa, 2004. [orig] Лалић, Иван В. *О делима љубави или Византија*. Београд: Чигоја штампа, 2004.

Цитирана литература

- BAHTIN 1989: BAHTIN, Mihail. *O romanu*. Beograd: Nolit, 1989.
- GROMOVIĆ 2020: GROMOVIĆ, Milan. „Hilandar – poetička slikotvornost na međi vidljivog

24 За представљање односа према искуству оностраног у српској средњовековној књижевности за парадигматичне примере се могу узети Доментијан и Теодосије. Док је код првог, на примеру Светог Саве, присутан потпуно јасан и монолитан однос према Богу (у ком готово да нема никаквих недоумица и несигурности), код другог су ствари с аспекта модерне духовности такве да умногоме изневеревају представу (предрасуду) модерног субјекта о средњовековној књижевности (реч је, наравно, о *Житију Петра Коршког*, али такви тренуци се могу видети и у *Житију Светио Саве*).

- i nevidljivog u poeziji Ivana V. Lalića”, *Nasleđe*, god. 17, br. 46 (2020): str. 223–236. [orig] Громовић, Милан. „Хиландар – поетичка сликотворност на међи видљивог и невидљивог у поезији Ивана В. Лалића”, *Наслеђе*, год. 17, бр. 46 (2020): стр. 223–236.
- GROMOVIĆ 2023: GROMOVIĆ, Milan. *Vizantijske teme i motivi u srpskoj poeziji druge polovine 20. veka: Milorad Pavić, Ivan V. Lalić, Milosav Tešić, Slobodan Kostić*, https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/21343/Disertacija_13443.pdf?sequence=1&isAllowed=y (preuzeto 25. 2. 2024), doktorska disertacija [orig] Византијске теме и мотиви у српској поезији друге половине 20. века: Милорад Павић, Иван В. Лалић, Милосав Тешић, Слободан Костић, https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/21343/Disertacija_13443.pdf?sequence=1&isAllowed=y (преузето 25. 2. 2024), докторска дисертација.
- DELIĆ 2019: DELIĆ, Jovan. „Ivan V. Lalić kao pjesnik kulture i dijaloga”, *50 godina međunarodnog slavističkog centra. knj. 1, Velike teme srpske književnosti: naučni sastanak slavista u Vukove dane (1971–2019)*: str. 621–634. [orig] Делић, Јован. „Иван В. Лалић као пјесник културе и дијалога”, *50 година међународног славистичког центра. Књ. 1, Велике теме српске књижевности: научни састанак слависта у Вукове дане (1971–2019)*. (2019): 621–634.
- ELIJADE 2003: ELIJADE, Mirča. *Sveto i profano*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2003. [orig] Елијаде, Мирча. *Свето и профано*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2003.
- IVANIĆ 2020: IVANIĆ, Dušan. „Prostori srpske kulture: dijahroni i sinhroni aspekti”, *Srpski kulturni prostor: ustrojstvo, problemi, vrednosti*, Novi Sad: Matica srpska, (2020): str. 31–36. [orig] Иванић, Душан. „Простори српске културе: дијакхрони и синхрони аспекти”, *Српски културни простор: устројство, проблеми, вредности*. Нови Сад: Матица српска, (2020): стр. 31–36
- JASPERS 1973: JASPERS, Karl. *Filozofija egzistencije*. Beograd: Izdavačko preduzeće PROSVETA, 1973.
- JOVANOVIĆ 2016: JOVANOVIĆ, Aleksandar. „Neosimbolistička poetika Ivana V. Lalića”, *Simbolizam u svom i našem vremenu*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Društvo za kulturnu saradnju Srbija-Francuska, (2016): str. 355–367. Јовановић, Александар. „Неосимболистичка поетика Ивана В. Лалића”, *Симболизам у свом и нашем времену*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Друштво за културну сарадњу Србија–Француска, (2016): стр. 355–367.
- JOVIĆ 2007: JOVIĆ, Bojan. „Vizantija i vizantinizam kod K. Kavafija, V. B. Jejsa, I. V. Lalića i R. Silverberga”, *Postsimbolistička poetika Ivana V. Lalića*, Beograd: Institut za književnost i umetnost (2007): str. 231–265. Јовић, Бојан. „Византија и византинизам код К. Кавафија, В. Б. Јејса, И. В. Лалића и Р. Силверберга”, *Постсимболистичка поетика Ивана В. Лалића*, Београд: Институт за књижевност и уметност (2007): стр. 231–265.
- JERKOV 2013a: JERKOV, Aleksandar. „Pad Vizantije i Diogenijska nontologija, deo prvi”, *Vizantija u (srpskoj) književnosti i kulturi od srednjeg do dvadeset i prvog veka*, Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet (2013): str. 21–37. Јерков, Александар. „Пад Византије и Диогенијска нонтологија, део први”, *Византија у (српској) књижевности и*

- култури од средњег до двадесет и првог века, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет (2013): стр. 21-37.
- JEKOV 2013b: JERKOV, Aleksandar. „Pad Vizantije i srpska poetika, deo drugi”. *Vizantija u (srpskoj) književnosti i kulturi od srednjeg do dvadeset i prvog века*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет (2013): стр. 143-163. Јерков, Александар. „Пад Византије и српска поезика, део други”. *Византија у (српској) књижевности и култури од средњег до двадесет и првог века*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет (2013): стр. 143-163.
- KANT 1970: KANT, Imanuel. *Kritika čistog uma*. Beograd: Kultura, 1970.
- KORUNOVIĆ 2017: KORUNOVIĆ, Goran. *Status lirskog subjekta u južnoslovenskim književnostima (1970-1980)*. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/9026> , преузето 28. 3. 2023. [orig] Коруновић, Горан. *Статус лирског субјекта у јужнословенским књижевностима (1970-1980)*, <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/9026> , преузето 28. 3. 2023.
- PIJANOVIĆ 2020: PIJANOVIĆ, Petar. „Kulturni prostor i obrasci kulture”. *Srpski kulturni prostor: ustrojstvo, problemi, vrednosti*. Novi Sad: Matica srpska, (2020): стр. 41-54. [orig] Пијановић, Петар. „Културни простор и обрасци културе”. *Српски културни простор: устројство, проблеми, вредности*. Нови Сад: Матица српска, (2020): стр. 41-54.
- PETROV 2008: PETROV, Aleksandar. *Kanon: Srpski pesnici dvadesetog века*. Beograd: Službeni glasnik, 2008. [orig] Петров, Александар. *Канон: Српски песници двадесетог века*. Београд: Службени гласник, 2008.
- RADOJČIĆ 1991: RADOJČIĆ, Saša. „Vizantija ili o raspoloživosti tradicije”, *Književnost*, god. 46, knj. 92, br 9/10, (1991): стр. 1129-1134. [orig] Радојчић, Саша. „Византија или о расположивости традиције”, *Књижевност*, год. 46, књ. 92, бр. 9/10, (1991): стр. 1129-1134.
- RESTA 2017: RESTA, Katarina. *Geofilozofija Mediterana*. Beograd: Geopoetika, 2017.
- HAJDEGER 1985: HAJDEGER, Martin. *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit, 1985.
- HAMOVIĆ 2016: HAMOVIĆ, Dragan. *Put ka uspravnoj zemlji*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2016. [orig] Хамовић, Драган. *Пут ка усправној земљи*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2016.
- HRISTIĆ 1994: HRISTIĆ, Jovan. *Eseji*. Novi Sad: Matica srpska, 1994. [orig] Христић, Јован. *Есеји*. Нови Сад: Матица српска, 1994.
- ŠEATOVIĆ 2020: ŠEATOVIĆ, Svetlana. „Da li je Mediteran deo srpskog kulturnog prostora? Problem integrativnosti i граничних područja u srpskoj kulturi i književnosti”, *Srpski kulturni prostor: ustrojstvo, problemi, vrednosti*, Novi Sad: Matica srpska, (2020): стр. 372-381. [orig] Шеатовић, Светлана. „Да ли је Медитеран део српског културног простора? Проблем интегративности и граничних подручја у српској култури и књижевности”, *Српски културни простор: устројство, проблеми, вредности*, Нови Сад: Матица српска, (2020): стр. 372-381.
- ŠPADIJER 2012: ŠPADIJER, Irena. „The Symbolism of Space in Medieval Hagiography”, *Cyrillic-Methodian Studies* br. 21, 2012: 300-307.

Tamara G. Babić

**CHRONOTOPE, SPACE OF CULTURE AND (OR) SACRED SPACE: UNDERSTANDING
BYZANTIUM IN THE BYZANTINE POEMS OF IVAN V. LALIĆ**

Summary

This paper examines how the idea of Byzantium is shaped in the poems of Ivan V. Lalić from his early literary period. In this research, Byzantium is situated in three different spatial-temporal theoretical concepts, thereby the problem is examined from three different perspectives. Starting from the most general term, chronotope, it examines whether that poetic concept of Byzantium can fit into Bachtin's theory. Attention is then focused on those layers of culture and tradition that constitute the idea of Byzantium as a space of culture. The final section discusses the possibilities of understanding Byzantium as a sacred space in the poetry of Ivan V. Lalić. The paper aims to contribute to a closer understanding of Lalić's Byzantinism and to offer new frameworks for its future interpretation.

Key words: Byzantium, Ivan V. Lalić, chronotope, space of culture, sacred space, Serbian literature, poetry, heterotopia, hermeneutics, Mediterranean

